

doi An Examination of Female Suicide in Tehran Across Three Historical Periods: The Qajar Era (from the Nāṣerī Period to the End of the Qajar Dynasty), the Reign of Reza Shah Pahlavi, and the Reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi

 Fereshteh Tabib¹

Submit Date: 2025-11-05 Revise Date: 2025-12-11 Accept Date: 2025-12-27 Published Date: 2026-03-01 pp:92-117

Abstract:

Suicide is a phenomenon that has existed since ancient times within various societies. Among certain groups, it has been regarded as a religious tradition and, in some cases, as an accepted and widespread practice, such as among Native Americans. In contrast, within Christian and Muslim religious societies, suicide has been condemned and considered a grave sin. Durkheim's theory of suicide constitutes one of the most prominent sociological theories addressing this phenomenon. He regards suicide as a social phenomenon and explains and interprets different types of suicide in relation to the specific conditions of each society. The main question of this study is how this phenomenon has evolved across three historical periods from both quantitative and qualitative perspectives. The objective of the study is to identify changes in this phenomenon, and its significance lies in the prevention and control of suicide in society based on a historical examination of its trends. Access to comprehensive and transparent sources on this form of social harm across the three historical periods of Iran has been difficult, given the traditional and customary norms associated with this issue. Nevertheless, this research has been conducted using accessible and reliable documentary data, as well as authoritative classical and contemporary sources related to all three periods. Adopting a descriptive-analytical approach and employing a historical-comparative method, this study seeks to describe and clarify this phenomenon in the aforementioned historical periods. From the perspective of Iran's social history, and through its use of documentary sources, this research represents a novel and noteworthy scholarly contribution.

Keywords: Female suicide, Qajar era, Pahlavi era, Durkheim's suicide theory.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1 . PhD in Islamic Iranian History, Alzahra University. Tehran. Iran.

References:

- University of Tehran) .(1960) Statistics on Iranian women (Demographic Studies Section, International Women's Exhibition in Tehran). Faculty of Letters and Institute for Social Studies and Research. [In Persian]
- Abhari, M. (2001). Causes and factors of social pathologies and strategies for confrontation (1st ed.). Pashutan Publishing. [In Persian]
- Eftekhari, M., et al. (2007). World report on violence and health (1st ed.). Tandis Publishing. [In Persian]
- Puryousefi, H. (2005). Investigation of the rates, causes, and motivations of suicide in Iran and the world. Journal of Social Sciences (Islamic Azad University), (5), 69–84. [In Persian]
- Hatami, H., et al. (2008). Comprehensive book of public health (Vol. 3, 2nd ed.). Arjmand Publications. [In Persian]
- Khademi, A., Moradi, S., & Soleimani, G. (2004). [Title as referenced in SID database]. Scientific Information Database (SID), (35), 80–87. [In Persian]
- Khosravi, K. (1963). Suicide in Iran. Issues of Iran (Masael-e Iran), (11), 547–615. [In Persian]
- Municipality of Tehran. (1931). Second statistical yearbook of Tehran (1304-1308 SH). Bureau of Statistics and Publications. [In Persian]
- Hakim-Elahi, H. (1948). Shahr-e No: Come with me to Shahr-e No (Vol. 1, 5th ed.). N.P. [In Persian]
- Durkheim, É. (1999). Suicide (N. Salarzadeh Amiri, Trans.). Allameh Tabataba'i University Press. (Original work published 1897). [In Persian]
- Rubington, E., & Weinberg, M. S. (2011). Seven theoretical perspectives on social problems (R. Sedigh Sarvestani, Trans., 5th ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Riazi, S. A., & Najafian, B. (2015). A comparative study of socio-cultural and psychological factors affecting suicide among women in Iran and Tajikistan. Journal of Iranian Cultural Research, 8(4), 143–167. [In Persian]
- Sotoudeh, H. (2021). Social pathology (Sociology of deviance) (1st ed.). Avay-e Noor Publications. [In Persian]
- Statistical Centre of Iran. (1967–1978). Statistical yearbooks of Iran (1346, 1348, 1351, 1357 SH). Chapters 11 & 28. [In Persian]
- Plan and Budget Organization. (1973). Statistical yearbook of Iran (1351 SH) (Serial No. 342). Statistical Centre of Iran. [In Persian]
- Sharifi Sae, M. H. (2021). Gender differences, suicide, and uxoricide in the Qajar era. Journal of Social Work Research, 8(29), 101–152. [In Persian]

- Shahri, J. (1990). Social history of Tehran in the 13th century: Life and business (Vol. 6, 2nd ed.). Rasa Cultural Services Institute. [In Persian]
- Sheikh-Rezaee, E., & Azari, S. (1998). Reconstructed documents of police reports from Tehran neighborhoods: Report of various events in the Capital (1303-1305 SH) (2 Vols., 1st ed.). National Archives of Iran. [In Persian]
- Tabib, F. (2015). The Safavid dynasty and the prevalence of social and moral corruption. History Research (Ferdowsi University of Mashhad), (65), 124–195. [In Persian]
- Fasihi, S., & Farzi, F. (2015). The opium problem in Reza Shah's society: Addiction, its social consequences, and government countermeasures. Journal of History of Islam and Iran, 25(25), 137–170. [In Persian]
- Ghaemi, A. (1987). Social pathologies: Origins, prevention, and treatment (2nd ed.). Amiri Publications. [In Persian]
- Kuhi-Kermani, H. (1945). The history of opium and opium addicts in Iran (1st ed.). Nasim-e Saba & Elmi Bookstore. [In Persian]
- Meysami, A. (1964). Suicide in Iran [Doctoral dissertation, Faculty of Medicine, University of Tehran]. [In Persian]
- Nosratinejad, F. (2004). Suicide: An unparalleled research. Social Sciences Book of the Month, (84), 61–63. [In Persian]
- Ghiabi, M. (2019). Drugs politics: Managing disorder in the Islamic Republic of Iran. Cambridge University Press.
- Headley, L. A. (2016). Suicide in Asia and the Near East. University of California Press. ISBN:9780520369627.

Archival Sources and Newspapers:

- Archives: National Library and Archives of Iran (NLAI / SAKMA).
- Digital Collections: Women's Worlds in Qajar Iran (WWQI).

Newspapers:

- Kayhan: 1961, 1962, 1964, 1965.
- Ettela'at: 1963, 1976, 1977.
- Ayandeh-ye Iran: 1932.
- Ayandegan: 1971.
- Aftab-e Shargh: 1971.
- Baladiyeh-ye Tehran: 1930, 1931.

doi بررسی خودکشی زنان تهران در دو دوره تاریخی قاجاریه (از عهد ناصری تا پایان قاجاریه) و پهلوی

فرشته طیب^۱

از صفحه ۹۲ تا صفحه ۱۱۷ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۱۱

چکیده

خودکشی پدیده‌ای مهم به شمار می‌رود و از کهن‌ترین روزگاران در میان جوامع مختلف وجود داشته است. در بین برخی اقوام مانند سرخ‌پوستان، به عنوان سنتی دینی، امری پسندیده و شایع بوده و در میان جوامع دینی مسیحی و مسلمان امری نکوهیده و گناه کبیره است. نظریه «دورکیم» در زمینه خودکشی از برجسته‌ترین نظریه‌های جامعه‌شناختی در مورد این پدیده است. وی خودکشی را امری اجتماعی دانسته و وابسته به شرایط هر جامعه، نوعی از خودکشی را توضیح و تبیین نموده است. پرسش اصلی در این پژوهش این است که خودکشی در دو دوره تاریخی چه روندی از منظر کمی و کیفی داشته است؟ هدف شناخت تغییرات این پدیده بوده و اهمیت آن در پیشگیری و کنترل آن در جامعه بر اساس بررسی تاریخی روند آن می‌باشد. دسترسی به منابع جامع و شفاف در مورد این آسیب، در دو دوره تاریخی ایران با توجه به هنجارهای سنتی و عرفی مرتبط با این آسیب، امری دشوار بوده است. این پژوهش با استفاده از داده‌های اسنادی موثق قابل دسترس و منابع قدیم و جدید معتبر مربوط به هر دو دوره، صورت گرفته و با رویکردی توصیفی-تحلیلی با روش تاریخی-مقایسه‌ای سعی در تشریح و روشن نمودن این پدیده در این دوره‌های تاریخی دارد.

کلیدواژه‌ها: خودکشی، آسیب، زنان، قاجار، پهلوی.

Cite this article: tabib, fereshteh. (2026). An Examination of Female Suicide in Tehran Across Three Historical Periods: The Qajar Era (from the Nāseri Period to the End of the Qajar Dynasty), the Reign of Reza Shah Pahlavi, and the Reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi Journal of Diplomacy Studies and Research (DPR) (In Persian: Motale'ate sanadPazhūhi va fehrest-negari). Vol-1, Issue-1, 100-122.

۱. دکتری تخصصی تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه الزهرا تهران، ایران.

مقدمه

خودکشی پدیده‌ای است که از کهن‌ترین دوره‌ها در میان جوامع مختلف وجود داشت. در بین برخی اقوام مانند سرخ‌پوستان به عنوان سنتی دینی امری پسندیده و شایع و در میان جوامع دینی مسیحی و مسلمان امری نکوهیده و گناه کبیره شناخته می‌شد. خودکشی در جوامع اولیه، عملی شیطانی بود. در یونان باستان و روم باستان این عمل از محکوم ساختن تا تقدیس شدن، رایج بود. گاه برخی فلاسفه خودکشی را تقدیس، ولی مسیحیت آن را به شدت محکوم می‌کرد (ستوده: ۲۳۶-۱۴۰-۲۳۴).

در سال ۱۷۳۷/۱۱۱۵.ش. «د فونتن» برای نخستین بار کلمه خودکشی «suicide» را به کار گرفت. این اصطلاح در سال ۱۷۶۲/۱۱۴۰.ش. توسط آکادمی علوم فرانسه پذیرفته شد و کلمه از دو بخش «sui» معنی خود و «caedere» به معنای کشتن گرفته شد. عملی که فرد برای کشتن خود به کار می‌برد و از نظر برخی آگاهانه یا ناآگاهانه انجام می‌شود (پوریوسفی، ۱۳۸۴: ۵)

خودکشی را نه می‌توان یک عمل فردی صرف آگاهانه و با اراده و نه می‌توان محصول محض نیروهای اجتماعی دانست. بلکه حاصل سه عامل اجتماعی و روانی و تعامل بین فرد و زمینه اجتماعی فرد است. از نظر فمینیسم لیبرال: خودکشی، اعتراض وحشتناک زنان به دنیای پر از نابرابری و ظلم مردانه است. (ریاضی و نجفیان پور، ۱۳۹۴: ۱۴۷).

کلیسای مسیحی در قرون و سطا، خودکشی را به عنوان نوعی آدم‌کشی محکوم می‌کرد و برای آن مجازات سخت در نظر می‌گرفت. از جمله جسد فرد خودکشی کننده را به دم اسب می‌بستند و در کوچه‌ها می‌چرخاندند و اموال او را ضبط و وراثت را از ارث او محروم می‌کردند. اگر هم زن بود، جسد او را می‌سوزاندند (دورکیم، ۱۳۷۸: ۳۹۸).

طبق موازین دین اسلام و براساس منطق قرآن (سوره نساء، ۲۹؛ سوره بقره، آیه ۱۹۵) خودکشی فعلی حرام و ممنوع است و مجازات و عقوبت اخروی دارد (پوریوسفی، ۱۳۸۴: ۴). خودکشی به معنای نابود کردن خود، پدیده‌ای است که سالیان دراز گریبان‌گیر بشر از جوامع اولیه و عشیره‌ای تا جوامع پیچیده‌ی شهری بود (نصرتی نژاد، ۱۳۸۳: ۶۱؛ ابهری، ۱۳۸۰: ۱۵۵).

پرسش اصلی این است که این پدیده در دو دوره تاریخی، چه روندی از منظر کمی و کیفی داشته است؟ هدف شناخت تغییرات این پدیده و اهمیت آن در پیشگیری و کنترل آن در جامعه بر اساس بررسی تاریخی روند این پدیده است. نگارنده با توجه به اهمیت و برجسته بودن این آسیب اجتماعی در جامعه کنونی ایران و برای

برداشتن گامی در راستای کاهش این آسیب به بررسی روند تاریخی آن پرداخته تا با شناخت تغییرات و تحولات آن در دو بازه زمانی، راهی برای پیشگیری و کاهش آن شناسایی و ارائه کند. روش پژوهش، تاریخی-مقایسه‌ای است که با استفاده از داده‌های کمی و کیفی برگرفته از اسناد و منابع موثق با رویکردی توصیفی-تحلیلی انجام می‌شود. برجستگی این پژوهش بررسی مقایسه‌ای این آسیب در دو دوره تاریخی است که تا کنون بدان پرداخته نشده است.

پیشینه تحقیق

بررسی خودکشی در زمان قاجاریه بیشتر بر اساس اسناد و غالباً مربوط به دوره ناصری است. مقاله‌ای با عنوان «تفاوت‌های جنسیتی و خودکشی و همسرکشی در عصر قاجار» (شریفی ساعی: ۱۴۰۰) نگاشته شده که هدف نویسنده با توجه به گزارش‌های نظمی دوره ناصری، کشف علل و الگوهای خودکشی در آن دوره بود که از دو روش کمی و کیفی برای درک این پدیده استفاده شده است.

در باره خودکشی در دوره پهلوی، جلد ششم کتاب «تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم زندگی و کسب و کار» از (شهری: ۱۳۶۹) اشاراتی دارد و بیشتر از زاویه تاریخ اجتماعی و فرهنگ عامه به آن پرداخته. مقاله‌ای هم با عنوان «تحقیقی در باره خودکشی در ایران» (خسروی: ۱۳۴۲) بر اساس داده‌ها و تحلیل علل و شرایط اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر خودکشی نگاشته شده که در چارچوب یک مسئله اجتماعی بدان پرداخته است. پایان‌نامه‌ای با عنوان «خودکشی در ایران» (میثمی: ۱۳۳۹) با دیدی روان‌شناختی و اجتماعی نیز نوشته شده است. دو تحقیق اخیر در زمانی که کمتر پژوهشی در مورد این آسیب صورت می‌گرفت و نظر به تابو بودن این پدیده در جامعه آن روزگار، آثار ارزشمندی به شمار می‌روند.

انواع خودکشی و علل آن

دورکیم از مهم‌ترین نظریه‌پردازان خودکشی معتقد است عوامل روانی، وراثتی و نژادی در امر خودکشی دخالتی ندارند. او به چند نوع خودکشی اشاره دارد: اولین نوع، خودکشی خودخواهانه است که به دلیل بروز برخی وقایع اجتماعی افراد به خود واگذارده می‌شوند، لذا زندگی برای آنها بی‌معنا شده، در این حالت دست به خودکشی می‌زنند (دورکیم، ۱۳۷۸: ۳۶۱-۳۵۹ و ۱۷۳-۱۷۱). خودکشی خودخواهانه در جوامع صنعتی رخ می‌دهد و خودکشی در جوامع غیر صنعتی از نوع خودکشی دگرخواهانه است که در اثر وجود هنجارهای سخت اجتماعی و از شدت همبستگی نشأت می‌گیرد. (همان: ۲۵۳-۲۵۱ و ۲۵۵ و ۴۴۶-۴۴۵) نوع دیگر خودکشی

آنومیک است. این نوع خودکشی زمانی رخ می‌دهد که جامعه به طور موقت توانایی اثرگذاری را از دست می‌دهد و هرگونه قاعده‌مندی برای مدتی از بین می‌رود. در این نوع خودکشی جامعه بر احساسات فرد نظارت و کنترل ندارد. (همان: ۲۸۵-۲۸۳) معمولاً خودکشی خودخواهانه بیشتر در محیط‌های روشنفکری رخ می‌دهد. نوع دیگر خودکشی تقدیرگرایانه است که از افراط در نظم و قاعده اجتماعی ناشی و در مقابل خودکشی آنومیک قرار دارد. معمولاً افرادی دست به چنین کاری می‌زنند که آینده خود را بسیار تاریک و پر رنج می‌بینند. (دورکیم، ۱۳۷۸: ۳۳۱) نوع دیگر خودکشی، دگردوستانه یا دگرخواهانه است که بر اساس آن نهاد جامعه چنان بین افراد وابستگی شدید ایجاد می‌کند که هیچ فردی خود را از آن جدا نمی‌داند و اگر برخلاف هنجارهای مرسوم جامعه عمل کند در اثر الزام به هنجارها دست به خودکشی می‌زند. این نوع خودکشی بیشتر در جوامع بشری بدوی رایج است. (همان: ۲۵۳-۲۵۱ و ۲۵۵ و ۲۶۵)

دورکیم اگرچه حداقلی از این معضل را برای جامعه ضروری دانسته، توصیه می‌کند برای کنترل آن، به شیوه‌ای متوسل شویم که بتواند در جامعه همبستگی اجتماعی به وجود آورد و تقویت کند. برای جلوگیری از خودکشی و کاهش آن در جامعه برگسترش و توسعه گروه‌های شغلی و صنفی تاکید می‌شود. (رابینگتن، ۱۳۹۰: ۱۰۰؛ نصرتی نژاد، ۱۳۸۳: ۶۳-۶۲؛ ابهری: ۱۳۸۰: ۱۶۴-۱۶۳؛ ستوده: ۱۴۰۰: ۲۲۸-۲۲۴)

خودکشی تقدیرگرایانه با انتظام اجتماعی در جامعه رابطه مثبت دارد. یعنی هر چقدر نظم اجتماعی در جامعه افزایش یابد، احتمال این نوع خودکشی بیشتر می‌شود. دورکیم معتقد است زمانی این پدیده رخ می‌دهد که مقررات اجتماعی در جامعه، فردیت اشخاص را به شدت محدود می‌کند و در این شرایط افراد یک گروه یا جامعه تحت فشار شدید روحی و جسمی قرار می‌گیرند و تصور آینده روشنی برای خود ندارند و فرد با احساس کنترل شدید توسط ارزش‌ها و هنجارهای جامعه برای فرار از آن‌ها دست به خودکشی می‌زند. این نوع خودکشی عمدتاً در جوامع سنتی رخ می‌دهد. غالباً خودکشی زنان تحت خشونت خانگی از این نوع است. (دورکیم، ۱۳۷۸: ۳۳۱ و شریفی ساعی، ۱۴۰۰: ۱۱۴-۱۱۳)

از جمله علل خودکشی می‌توان به صنعتی شدن شهرها و بزرگ شدن آنها، پیچیدگی روابط و مناسبات اجتماعی و فاصله طبقاتی جوامع اشاره کرد که موجب گسیختگی پیوندهای سنتی و همبستگی اجتماعی و بیگانگی با ارزش‌ها و هنجارهای جامعه شده و باعث افزایش خودکشی در افراد می‌شود. (ابهری، ۱۳۸۰: ۱۵۵ و ۱۶۶؛ ستوده: ۱۴۰۰: ۲۳۴-۲۳۰) از دیگر علل خودکشی: فقر اقتصادی، نابسامانی خانوادگی، حفظ اسرار گروه یا تنبیه دیگران، فرار از مشکلات، خودکم بینی و ضعف روانی فرد... موجب آن می‌شود. (قائمی، ۱۳۶۶: ۱۱۳)

اگرچه دورکیم نقش مسائل روانی و وراثتی را در خودکشی رد کرده (دورکیم، ۱۳۷۸: ۳۶۱-۳۵۹) ولی بر اساس تحقیقات جدید، مسایلی چون افسردگی، دو قطبی بودن (حالتی میان افسردگی و سرخوش بودن) اضطراب و اختلال شخصیتی و احساس ناتوانی نیز در آن نقش دارد. (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۴۱ - ۳۴۰).

۱- بررسی خودکشی زنان تهران در دوره قاجاریه

طبق اسناد، خودکشی زنان در دوره قاجار بیشتر توسط زنان و با استفاده از تریاک با فراوانی بالا، رخ می‌داد. شیوع تریاک از دوره صفویان از زمان شاه طهماسب آغاز و در دوره شاه سلطان حسین در میان خاص و عام شیوع یافت. (طیب، ۱۳۹۴: ۲۰۸) در زمان قاجار افزایش یافت و تا زمان احمد شاه ادامه داشت. به طوری که از هر ده نفر، شش نفر به آن آلوده بودند و حتی برای درمان درد کودکان از آن استفاده می‌شد. در زمان رضا شاه استفاده از تریاک قدغن شد و عوامل آن، اعم از فروشنده و مصرف‌کننده مجازات می‌شدند. گفته شده رضا شاه خودش هم گرفتار تریاک بود ولی به صورت محدود از آن استفاده می‌کرد. تریاک، سهل‌الوصول‌ترین وسیله برای خودکشی بود که به راحتی در دسترس عموم وجود داشت. (شهری، ۱۳۶۹: ۳۹۲-۳۹۰/۶؛ همان: ۱/۵۲۳)

بر اساس اسناد دوره ناصری (کتابچه راپورت‌های وقایع مختلفه محلات دارالخلافه) پنجاه مورد خودکشی به وسیله خوردن تریاک رخ داده است. از جمله: «دیشب عیال مشهدی حسین نام با شوهرش نزاع کرده برای تهدید او جزیی تریاک خورده، کسانش درصدد معالجه برآمده ... مشارالیها بهبودی حاصل می‌کند» (شیخ رضایی، آذری، ۱۳۷۷: ۱/۱۳۱).

نمونه دیگر «دیشب زن کریم نام با شوهرش برای این که مشارالیه اجازه نمی‌داد به جهت تعزیه از خانه بیرون برود، نزاعشان شده بنای زد و خورد می‌گذارند... بعد ضعیفه برای تهدید شوهرش جزیی تریاک می‌خورد...» (همان: ۱/۱۷۸)

و در جای دیگر: «همشیره استاد غلامعلی صباغ با زن پدرش نزاعشان شده، اهل خانه آن‌ها را ساکت می‌نمایند. دختره مقداری تریاک به قصد مرگ می‌خورد...» (همان: ۱/۱۹۵)

همچنین ذکر شده: «زن استاد خیری نام با شوهرش نزاعشان شده، مشارالیها مقداری تریاک می‌خورد، کسانش مستحضر شده ...» (همان: ۱/۱۶۸) «تقی نام چند روز قبل با زنش گفتگو منازعه کرده، ضعیفه چون سرنا سازگاری و خیال تفریق با شوهرش داشته، مقداری تریاک می‌خورد، شوهرش مستحضر گردیده، او را معالجه و مداوا نموده، بهبودی حاصل می‌کند...» (همان: ۱/۹۰).

سند دیگری نقل می‌کند: «عیال مشهدی جمعه بروجردی با مادر شوهر خود نزاعشان شده، مشارالیها مقداری تریاک خورده که خود را هلاک کند...» (همان: ۱/۳۶۵)

یا: «دیشب عیال مشهدی کریم بزاز با شوهرش نزاعشان شده، مشارالیه مقداری تریاک می‌خورد که خود را هلاک کند...» (همان: ۱/۱۵۲)

غالب موارد، ناشی از نزاع میان زن و شوهر و تعدادی به واسطه اختلافات میان زن و مادر شوهر بود: «دختر حاجی محمد علی قناد با مادر شوهرش نزاعشان شده، بنای زد و خورد را می‌گذارند، بعد اهل خانه آنها را ساکت می‌نمایند. دختر مقداری تریاک می‌خورد... کسانش طبیب آورده، او را معالجه و مداوا کرده، بهبودی حاصل می‌کند» (همان: ۱/۱۹۱). یا نزاع دختر با نامادری خود منجر به خودکشی شده است. موارد بسیاری در خصوص این آسیب وجود دارد.^۱

خودکشی بر اثر نزاع زن و شوهر، بر سر مسائلی چون صیغه گرفتن یا تجدید فراش مرد بود: «دیشب عیال آقا محمد علی عطار به واسطه این که شوهرش زن دیگر هم دارد، با شوهرش نزاع کرده، مقداری تریاک خورده، کسانش مستحضرشده، او را مداوا... نموده بهبودی حاصل می‌کند.» (همان: ۱/۲۴۲).

«دیشب عیال مشهدی رحیم نام با شوهرش برای زنی که شوهرش تازه گرفته است، نزاعشان شده، مشارالیها قدری تریاک می‌خورد، اهل خانه ملتفت شده او را معالجه و مداوا کرده، بهبودی حاصل می‌نماید.» (همان: ۲۶۷-۱/۲۶۶).

یا ارتباط شوهر با زنی رو سپی: «آقا رضا سرباز به واسطه رابطه که با ضعیفه [ای] بدکاره داشته، با عیالش نزاعشان شده، ضعیفه مقداری تریاک می‌خورد، کسانش هر قدر معالجه می‌کنند، سودی نکرده، هلاک می‌شود» (همان: ۱/۴).

و عدم اجازه خروج زن از خانه و محروم کردن او از مجالس عمومی مانند عزاداری موجب اختلاف میان آنها می‌شد و زن اقدام به خودکشی می‌کرد (همان: ۱/۱۷۸): «دیشب عیال کربلایی حسین نام با شوهرش نزاع کرده، جزیی تریاک خورده، حالتش منقلب گردیده بود. کسانش مستحضرشده او را معالجه و مداوا نموده، بهبودی حاصل می‌کند.» (همان: ۲/۴۴۷)

گاه علت برخی از موارد خودکشی ذکر نشده: «دیشب زن حاجی اسدالله نام با شوهرش نزاعشان شده،

۱ شیخ رضایی، آذری، ۱۳۷۷: ۲۶۶-۲۶۷ و ۳۰۷ و ۴۱۵ و ۴۱۸ و ۴۱۹ و ۳۷۷ و ۱/۳۹۶ ج دوم: ۵۴۴ و ۶۱۷ و ۵۵۲ و ۵۷۲ و ۶۰۹-۶۰۸/۲

مشارالیهها قدری تریاک خورده، حالتش منقلب گردیده، نزدیک به هلاکت بوده، کسانش او را معالجه و مداوا نموده...» (همان: ۲/۴۸۷).

«دیشب عیال میرزا لطیف نام با شوهرش نزاع کرده، جزیی تریاک خورده، حالتش منقلب می شود. کسانش در صدد معالجه برآمده... با شوهرش صلح می کند» (همان: ۲/۴۹۲).

«عیال محمد حسین بیگ نام با شوهرش نزاع کرده مقداری تریاک می خورد... نزدیک هلاکت بوده، کسانش حکیم آورده او را معالجه و مداوا نموده...» (همان: ۲/۵۰۲).

«دیشب عیال مشهدی حاجی آقا نام با شوهرش نزاع کرده، جزیی تریاک می خورد... کسانش در صدد معالجه برآمده مشارالیهها... بهبودی حاصل کرده با شوهرش صلح می دهند» (همان: ۲/۵۰۶).

«دیشب عیال میرزا هادی نام با شوهرش نزاع جزیی کرده، تریاک می خورد. کسانش مستحضر شده او را معالجه و مداوا نموده، بعد با شوهرش صلح می دهند.» (همان: ۲/۵۱۹).

«دیشب عیال میرزا علی نام با شوهرش نزاع کرده، جزیی تریاک می خورد، کسانش مستحضر شده، او را معالجه... بهبودی حاصل کرده، با شوهرش صلح می دهند.» (همان: ۲/۵۲۹). موارد مشابه دیگری هم در دسترس است.^۱

بعضی موارد اختلاف زن با مادر شوهر یا دختر با نامادری یا پدر خود و گاه دعوای دو هوو عامل خودکشی بود: «دختر مشهدی جعفر نام دیروز با پدرش نزاع کرده، مقداری تریاک می خورد و حالتش منقلب می گردد. کسانش مستحضر شده، او را معالجه و مداوا کرده، بهبودی حاصل می نماید.» (همان: ۱/۲۲).

«مشهدی حسین دستگاه دار، دکان خبازی دارد. دو نفر زن دارد. روز گذشته زن ها با هم نزاع کرده، زن کوچک او مقداری تریاک می خورد. هر قدر معالجه می کنند، سودی نکرده، دیروز صبح فوت می نماید.» (همان: ۱/ ۸۱).

«دیشب دختر حاج علی نام با زن پدرش نزاع شان شده، دختر جزیی تریاک می خورد. کسانش مستحضر گردیده، او را معالجه و مداوا نموده، تا اواخر شب بهبودی حاصل نموده، صلح می کنند.» (همان: ۱/۱۵۵).

«دختر حاجی محمد قناد با مادر شوهرش نزاعشان شده، بنای زد و خورد را می گذارند. بعد اهل خانه آنها را ساکت می نمایند. دختر مقداری تریاک می خورد، ...» (همان: ۱/۱۹۱).

۱. همان: ۲/۵۴۸؛ ۳۳ و ۱۲۷ و ۱۷۵-۱۷۴ و ۲۷۴ و ۲۸۶ و ۲۴۷ و ۲۶۷ و ۳۸۵ و ۱/۱۵۲.

بیشترین موارد خودکشی با تعداد ۲۸ گزارش (عهد نا صرالدين شاه) مربوط به محلات فقير و شلوغ تهران چون عودلاجان و چال میدان است و کمترین موارد با ۴ گزارش در محله اعیان‌نشین «دولت» رخ داده است. با توجه به القاب و مشاغل مردان و محلات این رخداد اکثراً در میان طبقات فقیر و متوسط رخ داده است. اکثر موارد منجر به مرگ نشده و این نکته نشانگر این است که این عمل لزوماً به قصد مرگ انجام نشده؛ بلکه جهت ارباب و تهدید شوهر برای رسیدن به خواسته‌اش صورت گرفته است. در واقع زنان از آن به عنوان یک ابزار تهدید در مقابل نظام مردسالاری فراگیر دوره قاجار استفاده می‌کردند (شریفی ساعی، ۱۴۰۰: ۱۲۶).

بیشتر خودکشی‌ها توسط زنان متأهل انجام شده که بیانگر شدت رنج این زنان به سبب تسلط فرهنگ مردسالاری در نظام خانواده‌های آن دوره بود. گاه زن از فشار روانی شدید ناشی از مناسبات زناشویی نامناسب، اقدام به همسرکشی می‌کرد. چنان که در سندی اظهار شده: «تقی نام بقال چند روز قبل با زنش گفتگو و منازعه کرده، ضعیفه چون سرنا سازگاری و خیال تفریق با شوهرش داشته، مقداری تریاک می‌خورد شوهرش ... او را معالجه و مداوا نمود ... روز بعد تقی معروض نقاقت پیدا کرده، حالتش منقلب گردیده، بعد از یک روز و یک شب فوت می‌کند. از قراری که همسایه‌ها زنانه صحبت می‌نمودند، زنش او را مسموم کرده...» (شیخ رضایی و آذری، ۱۳۷۷: ۱/۹۰).

طبق اسناد «کتابچه راپورت‌های وقایع...»: خشونت علیه زنان به صورت روانی و جنسی در شکل تجدید فراش مرد یا صیغه کردن و یا ارتباط با زنان رو سپی یا به شکل خشونت کلامی - فیزیکی و آزار اجتماعی مثلاً محروم کردن زن از دیدار خویشان و عدم اجازه خروج زن از خانه صورت می‌گرفت. در دوره قاجار هم حوزه عمومی و هم حوزه خصوصی و خانواده در اختیار مردان بود. خشونت خانگی علیه زنان، امری رایج بود. زنان مورد ضرب و شتم قرار می‌گرفتند و آن‌ها حق هیچ‌گونه اعتراضی نداشتند. وجود چنین وضعیت پرتنش زمینه ساز بروز و اقدام به خودکشی زنان می‌شد. (شریفی ساعی، ۱۴۰۰: ۱۰۵ و ۱۰۳).

قابل تامل است که اگرچه در نگرش عمومی و از جمله جامعه‌شناسان، مذهب یک نیروی بازدارنده از خودکشی (دورکیم، ۱۳۷۸: ۱۸۹) و سایر گناهان است، ولی در این ایام که مردم پایبندی شدیدی به عقاید دینی داشتند، همچنان امر خودکشی به میزان بالایی شایع بود. شاید آموزه‌های دینی در بسیاری از این افراد (خودکشی کننده) تحت تأثیر عوامل دیگر، مانند: مسائل مالی، روابط بین زوجین و مناسبات اجتماعی آن زمان چون تسلط فرهنگ مردسالارانه بر زندگی زنان، قدرت بازدارندگی خود را از دست می‌داد. در واقع این پدیده با توجه به تحولات و شرایط هر جامعه از نظر کیفی و کمی متغیر بود و با شکل‌های مختلف و با علل متنوعی رخ

داد. (دورکیم، ۱۳۷۸: ۴۴۶-۴۴۵)

الگوی غالب خودکشی زنان در دوره قاجار از نوع خودکشی تقدیرگرایانه است و الگوی نظری دورکیم را تایید می‌کند. چون این نوع خودکشی بیشتر در جوامع سنتی و ابتدایی رخ می‌دهد که به دلیل انتظام اجتماعی و هنجارهای سفت و سخت این جوامع، معضله‌هایی که محصول نابرابری‌های اجتماعی، اقتصادی و جنسیتی ساختاری در جامعه دوره قاجاری بود، زنان را بیش از مردان دچار آسیب می‌کرد. زنان، قربانی خشونت در دو حوزه خصوصی (خانواده) و حوزه عمومی (جامعه) بودند و به دلیل نظارت و انقیاد شدید مردان بر آن‌ها و فقدان حمایت‌های قانونی و اجتماعی بیش از سایرین دست به خودکشی می‌زدند. (شریفی ساعی، ۱۴۰۰: ۱۳۹-۱۳۸ و ۱۰۶ و ۱۳۶)

عریضه‌ها و اسناد، حکایات زیادی از خودکشی‌های این دوره دارند. از جمله: در عریضه‌ای زنی در اثر اختلاف با زن دیگری با تریاک اقدام به خودکشی کرده است (ساکما: ۲۹۸/۱۱۹۱۸۴). در سندی مربوط به سال ۱۳۲۷ ق. زنی به واسطه درگیری بر سر مهریه با شوهرش به توصیه مادرش اقدام به خودکشی کرد (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، مجموعه ایران نو، ۱۵۱۵۸۴۵) یا در سال ۱۳۲۸ ق. مادر زنی بر سر درگیری بر سر مهریه وارث دختر مرحوش با دامادش، اقدام به خودکشی کرد (همان: مجموعه ایران نو، ۱۵۱۵۸۴۳۸) در موردی دیگر به واسطه درخواست طلاق زنی از شوهرش و امتناع مرد از خواسته او، زن اقدام به خودکشی کرد. (همان: ۱۵۱۵۸۴۹۲)

فقر و ناتوانی اقتصادی از جمله عوامل خودکشی این ایام بود. چنان که گاه به خودکشی مردان به همین دلیل اشاره شده است. در یکی از این اسناد به تاریخ ۱۳۰۰ شمسی ذکر شده که: فراش مدرسه سیروس به علت تنگدستی و فقر و عدم پرداخت حقوقش، اقدام به خودکشی کرده است. (ساکما: ۲۹۷/۳۵۶۱۵) و اسنادی به صورت گزارش‌هایی از محلات تهران در زمینه‌های مختلفی همچون سرقت، فحشا، قتل و خودکشی در این برهه زمانی یافت می‌شود؛ از جمله سندی با موضوعات مذکور مربوط به سال ۱۲۸۴ قمری وجود دارد.^۱

۲- بررسی خودکشی در دوره پهلوی

در دوره رضاشاه، گروه روشنفکران جامعه به شدت در مورد مسئله استعمال تریاک در ایران نگران بودند. چرا که علاوه بر افزایش افراد مبتلا به استعمال تریاک، استفاده از این ماده به قصد خودکشی بود (فصیحی و فرزی،

۱. همان: ۲۹۵/۳۴۳۵.

۱۳۹۴: ۱۵۳-۱۵۵). بر اساس آمار شهر تهران در سال ۱۳۰۱ ش. اکثر موارد خودکشی که حدود ۳۰ فقره بود، با استفاده از تریاک رخ داده بود. موارد دیگر شامل ۲ فقره با سم و ۲ مورد با خودسوزی و ۲ مورد آخر با طناب و حلق آویز شدن اتفاق افتاد. البته جنسیت در این آمار ذکر نشده است (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴: ۷۰؛ شهری، ۱۳۶۹: ۱/۷۶).

از دیگر انواع خودکشی این دوران که در اسناد بازتاب یافته، خودکشی زندانیان در اثر فشار روحی بود. از جمله در سال ۱۳۰۵ ش. برای عبدالجبار نامی اجازه ترخیص به قید کفالت به جهت وضعیت بد روحی و اقدام به خودکشی وی صادر گردید (همان: ۳۱۰/۵۹۰۹۸).

در همین سال انتحار با تریاک یک نفر زن و مسمومیت با تریاک دو نفر زن و انتحار با حره یک زن گزارش شد. این‌ها کسانی هستند که خودکشی آنها توسط مراکز پزشکی اعلام شده، در حالی که آمار خودکشی‌های این دوره، کامل و شفاف نیستند. (دومین سالنامه احصاییه شهر تهران...، ۱۳۱۰: ۱۶ و ۲۳).

در سندی به ضرب و جرح همسر امیرخان دانشور، توسط او اشاره شده که با تریاک خودکشی می‌کند. البته نامبرده، به قتل زنش متهم ولی سرانجام حکم تبرئه و بی‌گناهی او صادر می‌شود. این سند به تاریخ ۱۳۱۱ شمسی است. (ساکما: ۲۹۸/۱۲۷۵۶۸) یک خودکشی نافرجام مربوط به سال ۱۳۱۲-۱۳۱۳ هم در خلال اسناد گزارش شده که به مشکلات زناشویی یک زوج در تهران اشاره دارد. (همان: ۲۹۸/۱۰۳۵۰۵) ضمن این‌که گزارش‌هایی از خودکشی با تریاک به دلیل فقر و پریشانی از جاهای مختلف ایران برجای مانده. فی‌المثل دو سند مربوط به شهر یزد در سال‌های ۱۳۱۲ و ۱۳۲۰ ش. به خودکشی افراد به واسطه فقر و نداری اشاره کرده‌اند. (همان: ۹۶/۲۹۸/۷۴۴۲ و ۹۶/۲۹۸/۱۰۹۳۵)

سندی مربوط به سال ۱۳۱۲ ش. به خودکشی زنی در یزد به دلیل ترک وی و فرزندش توسط شوهر اشاره دارد (ساکما: ۹۶/۲۹۸/۲۵۶۲۲) یا در سندی دیگر از همین شهر به تاریخ ۱۳۱۶-۱۳۱۵، از شکایت زنی از دامادش به دلیل کتک‌کاری دخترش و مجروح نمودن او وجود دارد که دخترش با خوردن تریاک خودکشی می‌کند. (همان: ۹۶/۲۹۸/۱۶۹۸۱) یا خوردن تریاک توسط زنی که مطلقه شده و شوهرش زن دیگر اختیار کرده بود. (همان: ۹۶/۲۹۸/۱۲۲۱۶۷) در سال ۱۳۱۹ ش. نیز زنی از اهالی یزد با سوخته تریاک به دلیل عدم پرداخت نفقه توسط شوهرش خودکشی کرد. (همان: ۹۶/۲۹۸/۲۴۵۴۰)؛ در ادامه استفاده از تریاک به عنوان اصلی‌ترین وسیله خودکشی، گزارشی از یزد به سال ۱۳۲۰ ش. برجای مانده که از فوت ربابه، خدمتکار ۱۸ ساله، با خوردن تریاک حکایت می‌کند. (همان: ۹۶/۲۹۸/۱۰۹۴۸)

علی‌رغم نبود آمار دقیق و جامع از خودکشی این دوره، منابع و اسناد، به صورت پراکنده از نقاط مختلف ایران گزارش‌هایی از خودکشی به طور عام و خودکشی زنان به طور خاص ارائه کرده‌اند.

در گزارشی از بوشهر به تاریخ ۱۳۱۶ ش. از خودسوزی و مرگ زن ستوان سوم حشمت، از افسران نظامی بوشهر، اشاره شده است. (ساکما: ۳۱۰/۵۶۸۸۹)

سندی هم مربوط به ۱۳۱۶ ش. عریضه‌ای توسط مهدی افشاریان به دفتر نخست‌وزیر وقت در خصوص خودکشی فرزندش، عزیز افشاریان، که در شهر رضاییه (ارومیه کنونی) کارمند و در پرداخت بدهی‌های خود ناتوان بوده، اشاره دارد. (ساکما: ۳۱۰/۲۴۳۱۷) یا نقل شده زنی در ناحیه کمره در سال ۱۳۱۷ ش. با تریاک خودکشی کرده است. (همان: ۹۷/۲۹۳/۳۳۲۲۴)

سندی به تاریخ ۱۳۱۶ ش. به تقاضای مجوز فروش تریاک به افراد و تهدید آن اشاره کرده، مثلاً طی گزارشی از حکومت کرمانشاه به وزارت داخله، به خودکشی افراد با تریاک اذعان داشته (همان: ۳۱۰/۶۳۸۳۹) یا در پرونده‌ای دیگر مربوط به ۱۳۳۳ ش. به ضرب و جرح زنی که با تریاک خودکشی کرده، اشاره شده است. (همان: ۹۶/۲۹۸/۶۹۱۸)

انجمن مبارزه با تریاک و الکل (تاسیس سال ۱۳۲۴ ش.) متشکل از نخبگان جامعه شامل قضات، نمایندگان مجلس و شخصیت‌های برجسته، آماری منتشر کردند مبنی بر آن که سالانه ۵۰۰۰ خودکشی با تریاک خصوصاً توسط زنان در ایران رخ می‌دهد؛ اگرچه این آمار تا حدی مبالغه‌آمیز است، اما بیشتر به عنوان هشدار به جامعه و حکومت بود که بحران خودکشی به وسیله تریاک در آن سال‌ها را نشان می‌داد. (ghiabi, 2019: 50)

آمار سال ۱۳۳۴ ش. مرگ افراد به صورت مسمومیت، سوانح و خودکشی در شهر تهران را در مجموع ۹۲۴ نفر، ۶۴۹ مرد و ۲۷۵ زن گزارش داد. (آماری درباره زنان ایران، ۱۳۳۹: ۱۸).

جدول شماره ۱ درصد خودکشی شهر تهران نسبت به سایر شهرهای دیگر را طی سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۴۰ ش. چنین گزارش داده: در سال ۱۳۴۰ ش. بیشتر خودکشی‌ها ابتدا از آن کرمانشاه و بعد از آن به تهران اختصاص داشت. (میثمی، ۱۳۴۳: ۵۳) که به غیر از ۱۳۳۸ ش. روند خودکشی در تهران افزایشی بود. تعداد کل افرادی که در بازه زمانی ۱۳۳۵-۱۳۴۰ ش. اقدام به خودکشی کردند، ۵۶۸ نفر ذکر شده که شامل ۱۷۶ زن و ۳۹۲ مرد بود. (همان: ۴۹) نتایج آمار ۱۳۳۵-۱۳۴۰ ش. نشان داد خودکشی مردان موفق‌تر از زنان، اما اقدام به خودکشی زنان بیش از مردان بود. مردان متأهل، کمتر از مجردها خودکشی کرده؛ ولی زنان متأهل بیش از مردان متأهل دست به خودکشی زده‌اند و زنان متأهل بیش از زنان مجرد خودکشی نموده‌اند. بی شک این مسئله با وضع محرومیت حقوقی و اجتماعی زنان به جهت سلطه فرهنگ مردسالاری در دو حوزه خصوصی و عمومی مرتبط بود. ضمناً تعداد خودکشی در بازه زمانی ۱۳۳۵-۱۳۴۰ ش. افزایش یافت. به ویژه در سال‌های ۱۳۳۹-۱۳۴۰ ش. به جهت

بحران اقتصادی کشور، عامل اقتصادی در این زمان با نرخ ۵۸ درصد در مسئله خودکشی موثر بود. (خسروی، ۶۱۳-۶۱۲:۱۳۴۲) عمده‌ترین وسیله خودکشی مردان و زنان در سال ۱۳۴۰-۱۳۳۵ ش. خوردن تریاک، مشابه الگوی دوره قاجار و گواه بر دسترسی آسان افراد به آن بود. (همان: ۶۰۷) در روزنامه‌های دوره محمدرضا شاه، اخبار زیادی از خودکشی افراد وجود دارد. از جمله به خودکشی دختر ۱۸ ساله‌ای به دلیل اختلاف با مادرش اشاره شد با سم نباتی خودش را کشته است. (کیهان ۱۳۴۳، ۳۰ آبان، ش ۶۳۹۶، ۱۰) در همین روزنامه به خودسوزی زن جوانی با نفت اشاره و علتش بدرفتاری شوهر دوم ذکر شده که قبلاً او را مجبور کرده بود از شوهر اولش جدا شود. (همان: ۱۳۴۳، ۲۶ آبان، ش ۶۳۹۴، ۱۴) یا در خبر دیگری به خودکشی زن جوانی در اثر سختی زندگی و عدم رضایت از وضعیتش اشاره شد که دختر بچه ۴ ساله‌ای داشت. (همان ۱۳۴۳، ۲۱ آبان، ش ۶۲۹۰، ۱۴) موارد مشابه فراوانی در این زمینه وجود دارد.^۱

روش خودسوزی نیز رواج داشت. چنان‌که زن جوانی با نفت خود را سوزاند و خودکشی کرد. علتش طلاق اجباری از شوهر اول با اغفال شوهر دوم بود که بعدها با او بدرفتاری می‌کرد. همین امر موجب خودکشی وی شد. (کیهان، ۱۳۴۳، ۲۶ آبان، ش ۶۳۹۴، ۱۴) یا نقل شده زنی خود را با آتش سوزاند و قصد خودکشی داشت که به بیمارستان منتقل شد و زنده ماند. (اطلاعات ۱۳۴۲، ش ۳۱ شهریور، ش ۱۱۱۹۸، س ۳۸، ۱۴).

گاهی قربانیان با سقوط از ساختمان بلند به زندگی خود خاتمه می‌دادند. (اطلاعات ۲۵۳۶، یکشنبه یازدهم دی، ش ۱۵۵۰۱، ۲۶) و زمانی با قرص و دارو خودکشی می‌کردند. (آفتاب شرق ۱۳۵۰، پنجشنبه ۲۶ اسفند، ش ۹۸۹۰، س چهل و هشتم، ۲). البته این نحوه خودکشی یعنی خودسوزی و سقوط از بلندی موارد کمتری را به خود اختصاص می‌داد. قربانیان با علل مختلف و گاه علتی نامعلوم دست به خودکشی می‌زدند. در کیهان، گزارشی مبنی بر خودکشی زن ۲۸ ساله‌ای ذکر شده که در اثر فشار زندگی دست به خودکشی زده که توسط ماموران نجات می‌یابد. (کیهان ۱۳۴۱، پنجشنبه ۲۹ آذر، ش ۵۸۳۱، ۱۴) در جایی دیگر به خودکشی دختر جوان ۲۱ ساله‌ای در اثر ناراحتی اعصاب اشاره شده (همان ۱۳۴۴، ۷ اسفند، ش ۶۷۶۹، ۱۱) یا این‌که یک سرایدار در اثر اختلاف با یک تاجر و شکستن حرمت او توسط این شخص، دست به خودکشی زده است. (همان ۱۹۵۶، ۲۷ سپتامبر، ش ۳۹۸۰، ۱۵)

اسناد دوره محمدرضا شاه نیز مسئله خودکشی را منعکس ساخته‌اند. از جمله عریضه‌ای به سال ۱۳۲۶ ش.

۱ اطلاعات، شنبه ۱۶ اردیبهشت‌ماه ۲۵۳۷، ش ۱۵۶۰۲، ۳۰؛ همان، یکشنبه یازدهم دی‌ماه ۲۵۳۶، ش ۱۵۵۰۱، ۲۶؛ همان ۱۳۴۲، پنجشنبه ۲۸ شهریور، ش ۱۱۱۹۶، س ۳۸، ۱۴؛ کیهان، دوشنبه ۱۶ بهمن‌ماه ۱۳۴۰، ش ۵۵۷۶، ۱۴؛ همان، پنجشنبه ۱۲ بهمن‌ماه ۱۳۴۰، ش ۵۵۷۳، ۹؛ همان، سه‌شنبه ۱۰ بهمن‌ماه ۱۳۴۰، ش ۵۵۷۱، ۱۴

به شهربانی کل کشور در مورد اقدام به خودکشی با تریاک توسط زنی به نام کشور بقایی، به دلیل کتک‌کاری و فحاشی وی از سوی صاحبخانه‌اش، مریم نام، وجود دارد که توسط شهربانی کل کشور مورد رسیدگی قرار گرفته و پرونده متهم به داسرای تهران ارجاع داده شده است. (همان: ۳۱۰/۵۹۰۲۸).

براساس سالنامه آماری ۱۳۵۱ ش. آمار افرادی که در سال‌های ۱۳۵۰-۱۳۴۱ ش. در تهران خودکشی کرده‌اند. بدون ذکر جنسیت از قرار جدول شماره ۲ گزارش شده است. (سالنامه آماری، فصل ۱۱، ۱۳۵۱: ۳۸۱؛ سالنامه آماری، فصل ۱۱، ۱۳۴۸: ۳۷۶) مجموع افرادی که در سال ۱۳۴۵ ش. در شهر تهران خودکشی کردند ۵۴۷ نفر شامل ۲۴۶ مرد و ۳۰۱ زن بودند. بیشترین علت اختلافات خانوادگی با تعداد ۲۲۷ نفر بود که ۶۶ مرد و ۱۶۱ زن بودند. بیکاری و فقر با تعداد ۸۴ نفر و شکست عشقی با تعداد ۸۳ نفر دررتبه‌های بعدی قرار گرفتند. از ۸۴ نفر ۵۳ مرد و ۳۱ زن و از ۸۳ نفر ۴۳ مرد و ۴۰ زن را شامل می‌شد. (سالنامه آماری، فصل ۲۸، ۱۳۴۶: ۱۲۹۷).

در این آمار بیشتر قربانیان زن، مربوط به اختلافات خانوادگی هستند که از این نظر با دوره قاجار مشابهت دارند و همچنان به نظر می‌رسد معضل خشونت خانگی و سلطه فرهنگ مرد سالاری بر خانواده‌ها در رأس قرار داشته است.

از مجموع ۵۴۷ خودکشی (۱۳۴۵) در تهران ۱۸۸ نفر شامل ۷۴ مرد و ۱۱۴ زن، با دارو و ۳۲۹ نفر به صورت غیر دارویی خودکشی کرده‌اند. از این تعداد، ۱۷۸ نفر زن بودند. ۳۰ نفر با روش مکانیکی خودکشی کردند که ۹ نفر آن‌ها زن بودند. (سالنامه آماری، فصل ۲۸، ۱۳۴۶: ۱۲۹۹) به عبارتی دیگر، زنان بیشتر از دارو و غیردارو برای خودکشی استفاده می‌کردند، در حالی که تعداد مردان در روش مکانیکی بیشتر از زنان است. الگوی خودکشی زنان در این دوره کماکان شبیه دوره قاجار بود.

جدول شماره ۳ رابطه میزان سواد با امر خودکشی با توجه به آمار سالنامه ۱۳۴۶ را نشان می‌دهد. (سالنامه آماری، فصل ۲۸، ۱۳۴۶: ۱۲۹۹) بر این اساس، اکثر افراد خودکشی کرده که بیشترین تعداد را هم زنان در بازه سنی ۲۰-۲۴ ساله، تشکیل می‌دادند، افراد بی سواد یا کم سواد بودند (همان: ۱۲۹۹) و رابطه معناداری میان بی‌سوادی و کم‌سوادی با آسیب خودکشی وجود دارد.

در جدول شماره ۴، بر اساس سالنامه آماری ۱۳۵۷ تعداد خودکشی شهر تهران در سال‌های ۱۳۵۶-۱۳۵۱ ش. نشان داده شده است. (سالنامه آماری، فصل ۱۱، ۱۳۵۷: ۲۹۱) (Headley, 2016, 245)

داده‌های پزشکی قانونی در خصوص خودکشی‌های موفق تهران طی سنوات ۱۹۷۴-۱۹۶۴ م. ۱۳۵۲-

۱۳۴۲.ش. (جدول شماره ۵) نشان می‌دهد ۲۵/۵ درصد کل خودکشی‌ها با سلاح گرم انجام شده و دومین فراوانی پس از حلق آویز کردن است. (Ibid,p.244). علی‌رغم اینکه استفاده از سلاح گرم در امر خودکشی در ایران به علت محدودیت استفاده نسبت به سایر روش‌ها، کمتر رخ می‌داد (خادمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۸۰)، اما رتبه دوم را داشت. ضمن این‌که شیوه‌های خودکشی نسبت به دوره قاجار متنوع‌تر شده بود، هرچند که کماکان زنان بیشتر با همان شیوه قدیمی یعنی خوردن تریاک یا دارو اقدام به خودکشی کرده و کمتر از روش‌های خشن، چون دار زدن ... استفاده می‌کردند.

پرسش‌نامه‌های تهیه شده از مراجعان بیمارستان لقمان تهران طی سال‌های ۱۹۷۲-۱۳۵۱/۱۹۷۰-۱۳۴۹ ش. رایج‌ترین علت خودکشی به میزان ۵۶ درصد را به مسائل خانوادگی، مانند اختلافات زوجین، اختلاف با خانواده‌های آن‌ها و روابط میان فرزندان و والدین نشان می‌دهد. بیشترین بازه سنی مرتبط با این علت دو بازه ۱۵-۱۹ و ۲۴-۲۰ سالگی و مسائل خانوادگی، رایج‌ترین سبب خودکشی در افراد ۱۴-۱۰ سالگی بود. (Headley,2016,p.249) در همین پژوهش، مسائل عشقی با فراوانی ۲۸ درصد، دومین سبب خودکشی و بیشترین فراوانی آن در افراد ۱۵ تا ۲۴ ساله بود. مسائل اجتماعی چون خریدخانه، بیکاری و شکست تحصیلی، سومین سبب و بیشتر در افراد ۲۴ تا ۲۰ ساله رخ داده بود. آخرین سبب خودکشی به میزان ۶ درصد هم مربوط به مسائل مالی بود. (Ibid,250)

از داده‌های جدول ۶ مشخص می‌گردد علت خانوادگی در دوره پهلوی مانند دوره قاجار در رتبه اول علل خودکشی قرار داشت. روزنامه‌اطلاعات به ازدواج اجباری زن جوان ۲۰ ساله‌ای با پیر مردی به دلیل گرفتن ۲۰۰۰ تومان پول برای برادر مقروض ۱ شماره دارد که سرانجام برای رهایی از این ازدواج، دست به خودکشی می‌زند. (اطلاعات، دو شنبه ۱۸ شهریور ماه ۱۳۴۲، ش ۱۱۱۸۷، سال ۳۸، ۱۴) یا در کیهان، خبر خودکشی دختری که قصد ازدواج با فرد مورد علاقه‌اش داشت، اما با مخالفت خانواده مواجه شد منتشر شده (کیهان، شنبه ۲۸ بهمن ۱۳۴۰، ش ۵۵۸۶، ۹). یا خودکشی یک زن ۲۸ ساله در تهران در اثر فشار زندگی درج شد. (همان: ۱۳۴۱، ۲۹ آذر، ش ۵۸۳۱، ۱۴) موارد مشابه دیگری نیز وجود دارد.^۱

هر دو دوره قاجار و پهلوی از منظر اختلافات خانوادگی مشابه هستند. در گزارشی در روزنامه آیندگان، یکی از علل اصلی خودکشی زنان غلبه فرهنگ مردسالاری بر جامعه ایران معرفی شده که موجب خودکشی در میان جوانان بیش از سایر گروه‌های سنی شده بود. با این اعتقاد که میزان خودکشی در ایران زیاد شده و تا ۱۵ سال

۱ کیهان، شنبه ۳۰ آبان ۱۳۴۳، ش ۶۳۹۶؛ ۱۰ شنبه ۲۹ بهمن ماه ۱۳۴۰، ش ۵۵۸۷، ۱۴

پیش از این (یعنی قبل از ۱۳۵۰) میزان خودکشی‌ها بسیار کمتر از اکنون بود. در ادامه نویسنده مقاله ابراز داشته: از ۲۶۰ کودک بزهکار در دارالتأدیب، ۱۹۰ نفر دست به خودکشی زده‌اند و گاه ۶ تا ۷ مرتبه اقدام به خودکشی کرده‌اند. همچنین طبق آمار بیمارستان مسمومین تهران در سال ۱۳۴۹، ۱۱۲۲۷ و در ۶ ماهه اول سال ۱۳۵۰، ۵۷۳۸۰ مورد اقدام به خودکشی کرده‌اند. که این آمار شامل بیمارستان‌های خصوصی نمی‌شود و خودکشی‌ها به صورت خودسوزی، حلق آویز کردن بوده‌اند. در علل آن در این زمان می‌گوید: شکست‌های عشقی و عاطفی بیداد می‌کند که در روزنامه‌ها از این موارد زیاد است. نویسنده گزارش در پایان، مردان را مورد خطاب قرار می‌دهد که شما به عنوان پدر، برادر، شوهر و ... از مقصرین اصلی این معضل هستید. (آیندگان ۱۳۵۰، یکشنبه ۲۹ اسفند، ش ۱۲۸۹، سال پنجم، ۶ و ۷).

مسائل عشقی در دوره قاجار چندان مطرح نبود، چون دختران و پسران با توجه به هنجارهای سخت عرفی و شرعی حق انتخاب و اظهار عشق نسبت به یکدیگر را نداشتند. اما تحولات اجتماعی و فرهنگی دوره پهلوی به‌خصوص دوران محمدرضا شاه پهلوی، هر دو جنس راحت‌تر تمایلات روحی خود را ابراز می‌داشتند و در اثر ناکامی دست به خودکشی می‌زدند. روزنامه کیهان، به خودکشی مردی با مواد مخدر به دلیل عشق به زنی اشاره کرده است. (کیهان، دوشنبه ۱۶ بهمن ماه ۱۳۴۰، ش ۵۵۷۶، ۱۴) یا گزارش خودکشی دختر ۱۸ ساله‌ای در اثر عدم رضایت از وضعیت زندگی درج شد. (کیهان، پنجشنبه ۱۲ بهمن ۱۳۴۰، ش ۵۵۷۳، ۹) در روزنامه اطلاعات از پسری گزارش داده شد که به خاطر نرسیدن به دختر مورد علاقه‌اش خود را مسموم و خودکشی کرد. (اطلاعات، چهارشنبه ۱۱ فروردین ۲۵۳۵، ش ۱۴۹۷۱، ۲۲).

شکست تحصیلی به عنوان علت خودکشی، مختص دوره پهلوی بود، چون کسب تحصیل با توجه به ترویج و ترغیب به آموزش افراد از سوی حکومت و جامعه به عنوان یک ارزش اجتماعی مطرح و افراد خواهان توفیق در این امر بودند و برخی در اثر ناکامی دست به خودکشی می‌زدند. خودکشی به علت شکست تحصیلی و شکست عشقی بر اساس الگوی انواع خودکشی از دیدگاه دورکیم، از نوع خودخواهانه و مخصوص جوامع پیشرفته و توسعه یافته است. در این زمان، تهران و سایر نقاط ایران بر اساس سیاست مدرن سازی پرشتاب دوره محمدرضا شاه، شاهد این نوع خودکشی‌ها بود. ضمن این‌که احتمالاً در صد کم خودکشی با انگیزه مسائل مالی، ناشی از وضعیت نسبی بهتر اقتصادی جامعه در آن سال‌ها بوده است. هر چند که مواردی در این مورد گزارش شده است.^۱

۱ کیهان ۱۳۴۱، ۲۵ آذر، ش ۵۸۲۷، ۱۴؛ آیندگان ۱۳۵۰، یکشنبه ۲۹ اسفند، ش ۱۲۸۹، سال پنجم، ۶ و ۷.

طی سه سال ۱۹۷۲-۱۹۷۰/۱۳۵۰-۱۳۴۸ ش. از مجموع ۸۹۲۸ نفر اقدام به خودکشی، موارد زنان بیش از مردان متأثر از فشار خانوادگی و اجتماعی بر زنان است. (Headley, 2016, 247). آمار خودکشی‌ها تقریباً دقیق نیست و صرفاً به مواردی منحصر می‌شود که از طرف نهادهای پزشکی اعلام گردید. چرا که غالب خانواده‌های ایرانی به دلایل عرفی از جمله حفظ آبرو و عقاید شرعی - که خودکشی را گناه کبیره دانسته و مرتکبین آن جهنمی تلقی می‌شوند- از اظهار این معضل امتناع می‌ورزیدند. (خسروی، ۱۳۴۲: ۵۵۰ و ۶۱۵)

اگرچه آسیب خودکشی در شهر تهران نسبت به سایر نقاط ایران بیشتر ولی در مجموع، نرخ خودکشی در زمان محمدرضا شاه پهلوی نسبت به سایر کشورهای صنعتی بسیار کمتر بود، هر چند که علاوه بر موارد سطور قبل، مهاجرت و جدایی گروه‌های اجتماعی از خاستگاه‌های اقلیمی، فرهنگی و اجتماعی‌شان را باید از عوامل مؤثر در بروز پدیده خودکشی طی این سال‌ها برشمرد. (ابهری، ۱۳۸۰: ۱۷۲؛ حاتمی و همکاران، ۱۹۸۸-۱۹۸۷: ۳).

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سوال اصلی با توجه به روند این آسیب در دو دوره تاریخی قاجار و پهلوی، با توجه به تحولات تاریخی و اجتماعی باید گفت: شباهت و تفاوت‌هایی وجود دارد. در وجه شباهت‌ها باید گفت خودکشی آسیبی بود که در هر دو دوره و بیشتر در دوره قاجار، در شهر تهران به میزان قابل توجهی وجود داشت. ضمن این‌که دستیابی به آمار دقیق، در هر دو دوره، کاری دشوار است. زیرا نگاه سنتی دوگانه عرفی و مذهبی مردم نسبت به افشای آن، مانع از کشف واقعیت می‌شد. مردم برای حفظ آبرو و حیثیت خانواده و ترس از گناهکار بودن فرد خودکشی‌کننده به خصوص زنان، حاضر به افشای آن نبودند. در دوره قاجار به جهت فقدان سیستم کاغذی ثبت اسناد، دستیابی به آمار دقیق، کاری دشوار بود. در دوره پهلوی نیز در این زمینه شاید عمده کوتاهی شده و آمار دقیق همراه با جزییات ارائه نمی‌شد. نمونه این معضل در سالنامه‌های زمان محمدرضا شاه است که جنسیت در آن‌ها ذکر نمی‌شد و احتمالاً به واسطه تداوم نگاه دوگانه سنتی-عرفی و مذهبی، از اعلام آن سر باز می‌زدند. الگوی خودکشی زنان در هر دو دوره مشابه و بیشتر با استفاده از تریاک بود. علت این پدیده، بیشتر ناشی از اختلافات خانوادگی و فشار بر زنان در حوزه خصوصی یعنی خانواده بوده که اقدام به خودکشی در میان زنان متأهل، بیش از مردان و زنان مجرد می‌شد. میزان سواد با خودکشی زنان رابطه معناداری داشت، چنان‌که

اکثریت زنانی که دست به خودکشی می‌زدند، بی‌سواد و یا کم‌سواد، همچنین بیشتر از خانواده‌های کم‌درآمد بودند.

در خصوص تفاوت‌ها باید گفت با توجه به تحولات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران با عنوان مدرنیسم در دوره پهلوی به ویژه زمان محمدرضا شاه پهلوی که پیامد آن فاصله طبقاتی و کم‌رنگ شدن همبستگی‌های سنتی و اجتماعی میان مردم بود، علت‌هایی خاص برای خودکشی بروز یافت. شکست تحصیلی و شکست عشقی از جمله این موارد بود. الگوی خودکشی مدرن شد و زنان به جای تریاک، از دارو و قرص استفاده می‌کردند. همچنین الگوی خودکشی بر اساس نظریه دورکیم در دوره قاجاریه با توجه به هنجارهای سخت سنتی تقدیرگرایانه، اما در دوره پهلوی با توجه به سیاست مدرن سازی و تغییر و تحولات متأثر از آن الگوی خودکشی خودخواهانه بود. بنابراین این پدیده با توجه به تحولات و شرایط هر جامعه از نظر کیفی و کمی متغیر بود و به شکل‌های مختلف و با علل متنوعی رخ داد.

تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

جدول شماره ۱: درصد خودکشی در شهر تهران ۱۳۴۰-۱۳۳۵. ش.

سال	درصد	مرد و زن
۱۳۳۵	۲,۳۸	هر دو جنس
۱۳۳۶	۲,۸۸	هر دو جنس
۱۳۳۷	۳,۴۴	هر دو جنس
۱۳۳۸	۲,۶۳	هر دو جنس
۱۳۳۹	۵,۱۹	هر دو جنس
۱۳۴۰	۸,۶۳	هر دو جنس

جدول شماره ۲: آمار تعداد خودکشی در شهر تهران ۱۳۵۰-۱۳۴۱. ش.

سال	تعداد
۱۳۴۱	۴۶
۱۳۴۲	۳۷
۱۳۴۳	۴۱
۱۳۴۴	۳۹
۱۳۴۵	۴۱
۱۳۴۶	۴۲
۱۳۴۷	۳۱
۱۳۴۸	۳۹

۳۲	۱۳۴۹
۳۳	۱۳۵۰

جدول شماره ۳: انتحارکنندگان شهر تهران برحسب سواد و به تفکیک جنس در سال ۱۳۴۵

درگذشتگان			بهبودیافتگان			اقدام کنندگان به خودکشی			میزان تحصیلات
زن	مرد	مرد و زن	زن	مرد	مرد و زن	زن	مرد	مرد و زن	
۱۶	۳۱	۴۷	۲۸۵	۲۱۵	۵۰۰	۳۰۱	۲۴۶	۵۴۷	جمع
۸	۶	۱۴	۱۲۱	۵۸	۱۷۹	۱۲۹	۶۴	۱۹۳	بی سواد
۵	۶	۱۱	۲۱	۲۷	۴۸	۲۶	۳۳	۵۹	خواندن و نوشتن
۱	۷	۸	۷۵	۶۵	۱۴۰	۷۶	۷۲	۱۴۸	ششم ابتدائی
۱	۴	۵	۴۹	۴۲	۹۱	۵۰	۴۶	۹۶	سیکل اول
-	۵	۵	۱۷	۲۱	۳۸	۱۷	۲۶	۴۳	ششم متوسطه
۱	۱	۲	۲	۲	۴	۳	۳	۶	لیسانس
-	-	-	-	-	-	-	-	-	مهندس
-	۲	۲	-	-	-	-	۲	۲	دکتر

جدول شماره ۴: تعداد خودکشی در تهران در سالهای ۱۳۵۷-۱۳۵۶. ش.

تعداد	سال
۳۶ نفر	۱۳۵۱
۴۸ نفر	۱۳۵۲

۲۳ نفر	۱۳۵۳
۴۱ نفر	۱۳۵۴
۵۵ نفر	۱۳۵۵
۵۵ نفر	۱۳۵۶

جدول شماره ۵: آمار روش‌های خودکشی در خودکشی‌های موفق در تهران از ۱۹۶۴ تا ۱۹۷۴ م. / ۱۳۵۲-۱۳۴۲ ش. بر پایه آمار پزشکی قانونی

سال	حلق آویز	شلیک گلوله	بریدن رگ	آتش زدن	پرش از ارتفاع	سم	شوک الکتریکی	نوشیدن بنزین	جمع
۱۹۷۴	۱۲	۸	۱	-	۱	-	-	۱	۲۳
۱۹۷۳	۱۸	۳	۲	۵	-	-	-	-	۲۸
۱۹۷۲	۲۰	۸	۶	۱	-	۱	-	-	۳۶
۱۹۷۱	۲۲	۸	۲	۳	-	۳	-	-	۳۸
۱۹۷۰	۱۶	۱۴	-	۲	-	-	-	-	۳۲
۱۹۶۹	۱۷	۱۳	۵	۲	-	۳	-	-	۴۰
۱۹۶۸	۱۲	۱۰	۵	-	۳	-	۱	-	۳۱
۱۹۶۷	۲۰	۹	۶	۴	۱	-	۲	-	۴۲
۱۹۶۶	۲۱	۱۲	۲	۲	۳	۱	-	-	۴۱
۱۹۶۵	۱۹	۸	۹	-	۱	-	-	-	۳۷
۱۹۶۴	۱۳	۱۵	۱	-	۱	-	-	-	۳۰

جدول شماره ۶: آمار علت خودکشی‌ها در سال‌های ۱۹۷۰-۱۹۷۲

مسائل مالی	مسائل اجتماعی	مسائل خانوادگی	مسائل عشقی	علت
				بارہ سنی
۱	۴	۸۶	۶۷	۱۴-۱۰
۱۰۸	۱۳۴	۱۲۶۸	۶۳۲	۱۹-۱۵
۱۵۵	۲۷۲	۱۱۲۱	۶۶۹	۲۴-۲۰
۷۵	۱۳۹	۹۴۴	۳۷۷	۳۴-۲۵
۶۷	۱۱۶	۴۲۳	۲۶۹	۴۴-۳۵
۱۰	۴۴	۱۶۱	۳۶	۵۴-۴۵
۵	۱۱	۷۸	۲۴	۶۲-۵۵
۶	۲۶	۸۷	۹	۶۵ به بالا
۱۵	۱۷	۶۱	۳۵	نامشخص

کتابشناسی

- آماری درباره زنان ایران، دانشگاه تهران: دانشکده ادبیات و موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، قسمت مطالعات دموگرافیک به مناسبت نمایشگاه بین المللی زنان تهران، ۱۳۳۹.
- ابهری، مجید، **علل و عوامل بروز آسیب‌های اجتماعی و راهکارهای مقابله با آن**، چاپ اول، تهران، نشر پشتون، ۱۳۸۰.
- -افتخاری، مالک و دیگران، **گزارش جهانی خشونت و سلامت**، چاپ اول، ژنو، نشر تندیس، ۱۳۸۶.
- -پوریوسفی، حمید، **بررسی میزان، علل و انگیزه های خودکشی در ایران و جهان**، فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد، شماره ۵، صفحات ۸۴-۶۹، ۱۳۸۴.
- حاتمی و همکاران، **کتاب جامع بهداشت عمومی**، جلد ۳، چاپ دوم، تهران، انتشارات ارجمند، ۱۳۸۷.
- خادمی، علی؛ مرادی، سعدالله؛ سلیمانی، قاسم، **پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی**، شماره ۳۵، صفحات ۸۰-۸۷، ۱۳۸۳.
- خسروی، خسرو، **خودکشی در ایران**، منبع مسائل ایران، شماره ۱۱، صفحات ۶۱۵-۵۴۷، ۱۳۴۲.
- -دومین سالنامه احصاییه شهر تهران از سنه ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۸ شمسی، بلدیة طهران، سرویس معارف احصاییه و نشریات مطبوعه طهران، ۱۳۱۰.
- حکیم الهی، هدایت الله، **شهر نو؛ بامن به شهر نو بیایید**، ج ۱، چ پنجم، بی جا، بی نا، ۱۳۲۷.
- دورکیم، امیل، **خودکشی**، مترجم: نادر سالارزاده امیری، چ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۸.
- رایبینگتن، ارل؛ واینبرگ، مارتین، ترجمه: صدیق سروستانی، **رحمت الله، رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل اجتماعی**، چاپ پنجم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
- -ریاضی، سید ابوالحسن و نجفیان، بانودخت، **مقایسه عوامل موثر فرهنگی - اجتماعی و روانشناختی در خودکشی زنان ایران و تاجیکستان**، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره ۸، شماره ۴، صفحات ۱۶۷-۱۴۳، ۱۳۹۴.
- -ستوده، هدایت الله، **آسیب شناسی اجتماعی (جامعه شناسی انحرافات)**، چاپ اول، تهران: انتشارات آوای نور، ۱۴۰۰.
- -سالنامه آماری (۱۳۴۶)، فصل ۲۸؛ سالنامه آماری (۱۳۴۸)، فصل ۱۱؛ سالنامه آماری (۱۳۵۱)، فصل ۱۱؛ سالنامه آماری (۱۳۵۷)، فصل ۱۱، سازمان آمار ایران.
- سالنامه آماری ۱۳۵۱ کشور، سازمان برنامه و بودجه، شماره مسلسل ۳۴۲، مرکز آمار ایران، ۱۳۵۲.
- شریفی ساعی، محمد حسین، **تفاوت های جنسیتی و خودکشی و همسرکشی در عصر قاجار**، پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، سال هشتم، شماره ۲۹، صفحات ۱۵۲-۱۰۱، ۱۴۰۰.
- شهری (شعرباف)، جعفر، **تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم زندگی و کسب و کار**، جلد ۶، چاپ دوم، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۹.
- -شیخ رضایی، انسیه و آذری، شهلا، **اسناد بازخوانی شده گزارش های نظمیة از محلات تهران**، راپورت وقایع مختلفه محلات دارالخلافة (۱۳۰۵-۱۳۰۳)، جلد ۲، چاپ اول، سازمان اسناد ملی ایران پژوهشکده اسناد، ۱۳۷۷.

- طیب، فرشته، صفویه و رواج مفاسد اجتماعی و اخلاقی در جامعه، فصلنامه تاریخ پژوهی (انجمن علمی گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد)، شماره ۶۵، صفحات ۱۹۵-۱۲۴، ۱۳۹۴.
- فصیحی، سیمین؛ فرزی، فریده، مسئله تریاک در جامعه عصر رضاشاه، پدیده اعتیاد و آثار سوء اجتماعی آن و راهکارهای دولت در مقابله به آن، مجله تاریخ اسلام و ایران، سال بیست و پنجم، شماره ۲۵، صفحات ۱۷۰-۱۳۷، ۱۳۹۴.
- قائمی، علی، آسیب‌ها و عوارض اجتماعی، ریشه یابی، پیشگیری و درمان، چاپ دوم، تهران، انتشارات امیری، ۱۳۶۶.
- کوهی کرمانی، ح.، تاریخ تریاک و تریاکی در ایران، چاپ اول، تهران، انتشارات روزنامه نسیم صبا، کتابفروشی محمد علی علمی، ۱۳۲۴.
- -میثمی، علیرضا، خودکشی در ایران، دانشکده پزشکی دانشگاه تهران (پایان نامه)، ۱۳۴۳.
- نصرتی نژاد، فرهاد، خودکشی پژوهشی بی بدیل، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۸۴، صفحات ۶۳-۶۱، ۱۳۸۳.
- MAZIYAR GHIABI, **drugs politics**, Cambridge university, press first published 2019, Cambridge university, press first published 2019, **Cambridge University Press, DOI**10.1017/9781108567084
- -Headley.I.A(2016), **suicide in Asia and the near east**, university of california press, IBN 9780520369627, Retrieve

- اسناد:

- سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران (ساکما)
- سایت دنیای زنان در عصر قاجار

روزنامه‌ها:

- کیهان: ۱۳۴۳، ۱۳۴۱، ۱۳۴۰، ۱۳۴۴
- اطلاعات: ۱۳۴۲، ۲۵۳۶، ۲۵۳۵
- آینده ایران: ۱۳۱۱
- آیندگان: ۱۳۵۰
- آفتاب شرق: ۱۳۵۰
- بلدیة طهران: ۱۳۰۹، ۱۳۱۰
- سایت دنیای زنان در عصر قاجار